

Топола

ЧАСОПИС ЈУ
СПОМЕН-ПОДРУЧЈА
ДОЊА ГРАДИНА

година V
број 5
2019

Садржај

Студије о рату и геноциду

Гојко Шуматић: „Руска емиграција у Независној Држави Хрватској (1941-1945)“	11
Ана Ђирић Павловић: „Министарство нецентлменског ратовања у Југославији: Британске тајне службе и партизани 1943-1944“	51
Ведрана Адамовић: „Илиндански покољ у Приједору 1941. године“	70
Мирко Димић: „Босанска и Хрватска Дубица 29/30. маја 1942“	105
Тања Тулековић: „Страдање породице Босанац“	164
Исидора Бањац: „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма Козара (1962)“	184
Жељко Јандрић: „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу током 1941. године“	205

Документи и сјећања

Добрила Кукољ: „Страдање моје породице“	221
Неда Спасенић Трнинић: „Прилог истраживању злочина усташа у Лакташима: Цртице о судбинама људи који су давно нестали“	224

Ставови

Марко Јанковић: „Анализа броја страдалих на територији општине Козарска Дубица током Другог свјетског рата“	241
Предраг Лозо: „Покољ и зашто не?“	249

Прилози

Бранко Боровница: „Наставни час о Холокаусту“	261
Слободан Наградић: „Прилог истраживању геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“ (приказ: Јован Мирковић, <i>Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској</i> , „Свет књиге“, Београд, 2017)	266
Свјетлана Ђуричић: „Релативизација усташких злочина у Независној Држави Хрватској“	272
Искуства из Доње Градине одјељења 5д Реалне гимназије Ремибил Цирих	278
Упутство сарадницима / Instructions for authors	281

Contents

Studies of War and Genocide

Gojko Šumatić: "Russian emigres in the Independent State of Croatia (1941-1945)"	11
Ana Ćirić Pavlović: "Ministry of Ungentlemanly Warfare in Yugoslavia: British Secret Services and Partisans in 1943-1944"	51
Vedrana Adamović: "The 1941 St. Elijah's Day Massacre in Prijedor"	70
Mirko Dimić: "Bosanska and Hrvatska Dubica, 29-30 May 1942"	105
Tanja Tuleković: "The martyrdom of the Bosanac family"	164
Isidora Banjac: "Film as a source for heritology research: the "Kozara" (1962) example"	184
Željko Jandrić: "Ustaša prisons for the Serbs in the District of Jajce, 1941"	205

Documents and Testimonies

Dobriła Kukolj: "The martyrdom of my family"	221
Neda Spasenić Trninić: "A contribution to the research on <i>ustaše's</i> crimes in Laktaši: some notes on the lives of those long gone"	224

Perspectives

- Marko Janković: "The analysis of the number of victims from Kozarska Dubica municipality territory during the Second World War" 241
- Predrag Lozo: "The Slaughter, and why not?" 249

Contributions

- Branko Borovnica: "A school class on the Holocaust" 261
- Slobodan Nagradić: "A contribution to the research on the genocide over the Serbs in the Independent State of Croatia" (review of: Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, „Свет књиге“, Београд, 2017) 266
- Svjetlana Đuričić: "The relativization of *ustаше*'s crimes in the Independent State of Croatia" 272
- Reflections on Donja Gradina from class 5d of Realgymnasium Rämibühl Zürich 278
- Instructions for authors / Упутство сарадницима** 285

Илиндански покољ у Приједору 1941. године

Ведрана Адамовић

Виши кустос, историчар; Музеј Козаре у
Приједору; vadamovic@yahoo.com

Оригинални научни рад

УДК 94(497.15Приједор):341.485(=163.41)(497.13)"1941"

DOI 10.7251/TOP1905070A

Апстракт: Ово масовно убијање Срба 31. јула 1. и 2. августа 1941. названо је код народа Илиндански покољ, а било је дио планског и организованог страдања српског народа које се дешавало по цијелој Крајини. Иначе, сам догађај тадашње власти називају „побуном“. Он је био страшно упозорење Србима шта могу да очекују убудуће, а и опомена за подизање устанка на Козари. Убијање Срба у граду вршено је: по улицама, у њиховим домовима, у парку пред Гимназијом, у импровизованим затворима, на мосту преко Сане, на пијаци „Житници“, дијеловима града Тукови и Урије, те на бројним другим локацијама. У околини града, у исто вријеме, масовна убијања су се дешавала и у близини Козарца - локација Заједнице у Трнопољу и на подручју Љубије. Сматра се да је тада на најзвјерскији начин у граду и околини убијено преко 1.500. српских цивила. То је посебно упечатљиво на фотографијама насталим током та три дана покоља. У овом злочину учествовали су, поред усташа, и Кватерникова гарда, одред загребачке полиције, мјесни ватрогасци које су усташе наоружале, оружничка „постаја“ и извјестан број грађана Хрвата и муслимана који су специјално за то од усташа добили оружје. Мјеста која свједоче о геноциду НДХ над Србима у граду Приједору у љето 1941. године налазе се на локацији Јеврејско гробље у насељу Урије - масовна гробница за 833 побијене српске жртве и на Градском православном гробљу - гробница за железничаре и грађане пострадале у данима Илинданског покоља.

Кључне ријечи: НДХ, Илиндански покољ, геноцид, Приједор, импровизовани затвори, мјеста (не)заборава, култура сјећања и памћења

Ауторска напомена: Рад је претходно објављен у књизи „Године страдања 1941/42, НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и око-

лини 1941/42, Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју“ истог аутора те је допуњен новим подацима. У тексту се не преузима новонастали термин „Покољ“ већ је „Илиндански покољ“ историјски догађај раније тако назван.

„...[П]а онда можемо помислити
шта још чека непријатеље НДХ у
нашој питомој Босанској Крајини“

В. Гутић, мај 1941.

Непосредно прије покоља у Приједору¹ сву власт у својим рукама држе логорник Јосип Кардум², котарски предстојник Марко Јунгић³ и градоначелник Миралембег Капетановић. Неколико дана након извршеног покоља, Марко Јунгић предаје дужност новопостављеном ко-

¹ Архив Републике Српске (АРСБЛ), Фонд: Краљевска банска управа Врбаске бановине (БУВБ) 9, 23, 1939-1940, I -23/4. Срез: Приједор, Становништво 31. 12. 1939. Према статистичким подацима Краљевске банске управе Врбаске бановине, број становника у седам општина приједорског среза 1939. године износио је 68.874 становника. Прецизније: 40.310 православаца, 7.123 римо-католика, 20.400 исламске вјере, 18 протестаната, 58 Јевреја и 965 грко-католика. Сам град Приједор имао је 7.618 становника, од чега 3.105 православаца, 1.127 римо-католика, 3.280 исламске вјере, 3 протестанта, 57 Јевреја и 46 грко-католика; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II - prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti, Beograd 1938, 113. Укупно град Приједор је по попису из 1931. године бројао 6.623 становника (православаца 2.600, муслимана 2.836, католика 1.071, евангелиста 20, осталих хришћана 51, других конфесија 45); исто, knjiga I - prisutno stanovništvo, broj kuća i домаћинстава, Beograd 1937, 113. смјештених у 1.092 куће и 1.369 домаћинства.

² Milan Vukmanović, *Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju Ustaškog stožera i Povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjoj Luci od aprila do avgusta 1941. godine I-IV*, у: *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz grada*, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka, 2017, 141, Јосип Кардум (Чардак, 19. 3. 1920 - ?) усташки логорник у Приједору, рођен у породици Шипадовога чиновника; послје завршене матуре на бањалучкој реалној гимназији од 1938. наставља школовање у Загребу; за логорника га поставља Виктор Гутић, а на тој дужности остао је до јануара 1943; за заслуге у организовању усташких јединица одликован је 1944. Редом круне краља Звонимира с мачевима.

тарском предстојнику Петру Ждерићу,⁴ од када он постаје котарски пристав.⁵ У записнику са расправе Марко Јунгић наводи да је у Приједор дошао „9. или 10. маја 1941. и остао као котарски предстојник до иза покоља, тј. котарски предстојник био сам до почетка јула, а од тада па до после покоља био сам полицијски писар... за вријеме покоља ја сам замјењивао котарског предстојника једно 10 дана који је у то вријеме био у Загребу на допушту“.⁶ Првим градоначелником именују Миралембега Капетановића (47), који је „својом нетрпељивошћу према

³ Архив Југославије (АЈ), Фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 110, 815, 131. „Окривљени се је повезао са усташким функционерима Кардумом, Др Згагом, Константином Бабићем, попом Кауриновићем и др. и на дати сигнал приступљено је извршењу покоља, који је у Приједору био и по броју жртава и по начину извршења страховит“.

⁴ Милан Вукмановић, н. д. 142, Петар Ждерић, котарски предстојник у Приједору до 3. септембра 1941; на његово мјесто премјештен је Стјепан Биторајац из Лике; премјештен у Костајницу, одатле поглавниковом одредбом од 11. фебруара 1943. у Велику жупу Гацка и Лика у Госпићу, а 23. јула за одјелног савјетника Велике жупе Пригорје у Загребу; АЈ, 110, 815, 131.

⁵ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКУЗБиХ), инв. бр. 56 179; пристав - назив за судскога службеника, али често и за подређене органе судова, који по налогу достављају позиве, саслушавају свједоке, именују поротнике, надзиру поступак истраге; Архив Републике Српске, Фонд: Велика жупа Сана и Лука (ВЖСЛ) 74, 847/41. „13. коловоз (август) 1941... Котарски пристав III разреда VIII групе.“

⁶ АРСБЛ, Фонд: Окружни суд Бања Лука 1945-1949. (ОС БЛ), 544, 63,658. Ко: 49/47. (23) ОСБЛ Кривични предмет против Марка Јунгића због кривичног дјела против народа и државе; исто. Пресуда Јунгић, Марку (33 године, чиновник из Кључа, Хрват) од 15. маја 1947. „пресуђује по чл. 4 /II истог закона на казну лишења слободе принудним радом у трајању од 20 година и губитак политичких права и права на пензију и помоћ социјалног осигурања у трајању од пет година“; исто. „На основу чл. 1 Закона о давању амнестија и помиловања, чл. 3, 4, и 7 Закона о президијуму Народне скупштине ФНРЈ и чл. 12 Правилника о унутрашњој организацији и пословању Президијума НС ФНРЈ... од 6. маја 1950... да се осуђени Јунгић, Марко од извршења изречене казне... дјелимично ослободи и да му се извршење ове казне снизи од 20 година на 10 година“; исто. ОС БЛ 23. децембра 1952. Реферат „рјешењем МУП-а БиХ бр. 9466/50, пуштен је на условни отпуст (19. септембра 1950)... Осуђеник се сада налази на слободи, запослен као службеник Земаљског грађевинског предузећа 'Конструктор' у Зеници“.

српском дијелу грађанства“⁷ направио у граду бројне проблеме. Нападом Хитлеровог Вермахта на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, усташке власти поново хапсе четрдесетак мјештана симпатизера КП и неколицину чланова. Свакодневно их тјерају да раде на поправљању путева – тзв. кулук.⁸ Познато је да су усташе тог јунског јутра правиле списак да похапсе све „црвене“, и тада су многи испланирали бијег из града⁹ да се склоне на сигурно и тако спасу.¹⁰ Непосредно иза тога, по изласку готово свих дотадашњих чланова Мјесног комитета из града, у комитет улазе до тада мање познати млади људи. Једна група ухапшеника, међу којима и др Младен Стојановић, средином јула мјесеца

⁷ АРСБЛ, Фонд: Окружна комисија за испитивање злочина окупатора и његових помагача Козара, 66, 113; Убијен је након првог ослобођења Приједора од партизанских јединица 16. маја 1942. године.

⁸ Бранко Ковачевић, *Устанак у Божићима*, у *Козара у НОР-у*, књига прва, Београд, 1971, 693. „Ускоро су усташке власти увеле присилни рад на цестама, тзв. кулук: били су обавезни да раде сви одрасли мушкарци. Ја сам одређен да радим с групом недалеко од Приједора према Љубији, испод села Хамбарина. Радило је у овој групи 700 радника „кулучара“.

⁹ Milenko Gašić, *Hronologija narodnooslobodilačke borbe na području Kozare 1941-1945*, Приједор, 1966, 5. „22. јуни 1941. – у Приједору су једино ухапшени др Младен Стојановић и Џевад Гламочанин“

¹⁰ Јосо Марјановић, *Устанак на Козари 1941. године (прилог проучавању карактеристика и специфичности почетка народноослободилачке борбе на Козари)*, у *Козара у НОВ-и (радovi са научног скупа одржаног на Козари 1977)* Приједор, 1980, 86; Архив Савеза комуниста БиХ, *Рад комунистичке партије у БиХ у 1941. година*, том III, књига 1, Историјско одјељење ЦКСК БиХ, Сарајево, 1953, 51. Извјештај Ђуре Пуцара Старог Светозару Вукмановићу Темпу од 4. септембра 1941. „Што се тиче Приједора: тамо имамо 10 чланова, постоји одбор мјесни (Мјесни комитет) од три члана. Има изгледа да уведу пар нових чланова који су се показали вриједни у помагању партизана. ... У самом Приједору имамо четворицу наших чланова у затвору, остали су на Козари. Интересантно је да су се баш ти стари чланови показали веома велике кукавице, тако да ће неки од њих бити и стрељани чим их се пронађе јер су напустили одред и побјегли“; АРСБЛ, ВЖСЛ 74, 578/41. од 14. августа 1941. Равнатељство за јавни ред и сигурност НДХ свим великим жупама „Све комунисте римокатолике, муслимане и евангелике који се налазе у затворима на тамошњим подручјима, до даљњег не треба слати у концентрационе логоре без одобрења овог Равнатељства, већ се имају задржати у затворима. Подручне области јавити ће по пријему ове окружнице колики је број таквих притвореника у затворима. У вези овога потребно је да Наслов обавијести све подручне власти ради тачног придржавања и извршења“.

1941. ће успјети побјећи из затвора и почети радити на подизању устанка на Козари.¹¹ Убрзо, у Горњим Орловцима у Гају Стојана Китоњића, 25/26. јула 1941. под руководством Ђуре Пуцара, секретара Обласног комитета КПЈ, донесена је одлука о извођењу неколико акција у циљу подизања устанка.¹²

Управо тада, почетком јула, посљедње њемачке јединице напуштају Приједор¹³ и од тада почиње стварни терор усташких власти. Усташки логор свестрано помаже полицијски чиновник Мате Павишић (Павчић) из Загреба. То је била Државна полиција из Загреба, која се у Приједору задржала нешто више од мјесец дана.¹⁴ Тих дана, домаћа и загребачка полиција заједно су учествовале у хапшењима „те и 22. јуна 1941. домаћа полиција је хапсила Жидове и Србе“.¹⁵ Након тога у Приједору остаје само општинска полиција, чији је први човјек као „заповједник опћинског редарства“ био Хакија Јусуфагић.¹⁶ У периоду од успостављања НДХ па до краја 1941. године његов замјеник био је Владимир Матановић.¹⁷

Наступају разна хапшења и пљачке, да би се све претворило у опште хапшење Срба и Јевреја, 21. јула и ноћу на 22. јули 1941. Управо та „домаћа полиција која је познавала људе, играла је велику улогу у

¹¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у новом вијеку (1492-1992)* Београд, 2011, 439. „Узрок побуне је, на површини, спонтани и масовни револт против покушаја да се српски народ на подручју новоуспостављене хрватске државе биолошки искоријени... Геноцидни покушаји да се трагови српског народа западно од реке Дрине избришу био је основни подстицај и узрок побуне“; Марина Љубичић, *Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документа и свједочења преживјели*, у Топола - ЈУ СП Доња Градина, год I, св. 1, (2015), 90. „Након првих хапшења од стране окупаторских власти, велики дио комуниста склонио се у Паланчиште, испод Маслин Баира. Ту се након бјекства из затвора склонио др Младен Стојановић“.

¹² Milenko Gašić, *Hronologija*, n. d. 6. „Именовани су Срески војни штабови за Приједор, Бос. Нови и Бос. Дубицу, а Осман Карабеговић и Младен Стојановић су сачињавали неку врсту Регионалног (Оперативног) штаба за читаву Козару“.

¹³ АРСБЛ, 66, 113.

¹⁴ АРСБЛ, 544, 53, 574. Ко: 1240/46. ОС БЛ Кривични предмет против Хакије Јусуфагића.

¹⁵ АРСБЛ, 544, 46, 519. Ко: 1148/46. (18) ОС БЛ Кривични предмет против Владимира Матановића. Записник о главној расправи.

хапшењу људи“.¹⁸ Том приликом ухапшено је преко 110 грађана и око 30 угледних сељака.¹⁹ Један дио похапшених стрпан је у импровизовани затвор у згради Женске стручне школе код православне цркве, а други у Вученовића магазу²⁰ у непосредној близини тадашњег Хотела „Балкан“. Приличан број талаца налазио се у полицијском затвору.²¹ Поред ове групе ухапшених, у полицијском затвору тада већ су биле још 43 особе, а у школи се налазило затворено преко 80 лица.²² Према

¹⁶ АЈ, 110, 815, 135. Хакија Јусуфагић (37 година, бивши полицијски чиновник, родом из Козарца са пребивалиштем у Приједору) „одмах по оснутку НДХ постао шеф полиције у Приједору на којој дужности је остао све до ослобођења Приједора, 7. септембра 1944. када се скупа са непријатељском војском повукао испред јединица ЈА у Б. Нови, а по ослобођењу Б. Новог дана, 1. маја 1945. повукао се са фашистичком војском у Загреб... као шеф полиције наређивао је својим органима и лично вршио хапшења, личне претресе и преметачине станова Срба и осталих родољуба... а нарочито приликом масовног покоља Срба у љету 1941, када је велики број Срба у полицијском затвору на најсвирепији начин побијен... што је приликом хапшења Срба и Жидова 1941. вршио пљачку њихове покретне имовине тако на радње и куће Саломона Мевораха, Давида Кабиља, Исидора Штерна итд... што је у години 1942. своју сестру уселио у кућу Бојанић Стеве...“

¹⁷ АРСБЛ, 544, 46,519. Ко: 1148/46. (18); ОС БЛ Кривични предмет против Владимира Матановића. (6); АЈ, 110, 815, 198. Владимир Матановић (34 године, стражар - жељезничар, из села Волар, срез Приједор) „Окривљени (В. Матановић, прим. В. А.) је био полицајац за вријеме бивше Југославије у Приједору. На овој дужности је остао и по успостави НДХ и истакао се као велики симпатизер усташког покрета, и помагач при извршењу многобројних усташких злочина. Службу је вршио у униформи и у грађанском одијелу, а нарочиту активност је показао приликом масовног покоља Срба у Приједору у којем је учествовао, а према исказу Сулејмана Софтића окривљени је био један од оних који су лично вршили убијање... Када је Приједор године 1942. први пут ослобођен окривљени се је прикривао, а по уласку фашистичких трупа окривљени је опет наступио своју полицијску дужност и тада је усташким властима проказивао симпатизере НОП-а и пријављивао их ради њихова држања кроз вријеме док је Приједор био ослобођен. Усташе су на основу добијених података од окривљеног извршили многобројна хапшења и логорисања, а велики број ухапшених људи нашло је смрт у злогласним усташким логорима“...; Владимир Матановић је био у родбинским везама са Јосипом Павелићем, усташким таборником који му је био ујак.

¹⁸ Исто. (18) Изјава Џевада Гламочанина.

¹⁹ АРСБЛ, 66, 113.

другом записнику, у затвору „тада се налазило 107 похапшених Срба“.²³ У изјави Хакије Јусуфагића види се да су се импровизовани затвори налазили у „просторијама Славка Штрпца,²⁴ Вученовића кући код хотела и у Стручној школи“.²⁵ Тада су многе зграде употребљаване у затворске сврхе. Такође, ватрогасци су „чували стражу код Срба – таоца затворених у кући Мевораха²⁶, Штерна²⁷ и Видовића²⁸“.²⁹ Тако је уз покољ дотјерано са Козаре 60 жена, дјеце и старца у затвор „логор у

²⁰ Вученовића кућа, данас „Дидако шоп“ у Улици краља Петра I Ослободиоца 35. Иза куће се налазила магазиа гдје је био импровизовани затвор за Србе 1941. (прим. В. А.); Вошко Ваškот, *Opština Prijedor u NOB-i*, Prijedor, 1989, 98. Према казивању једног од затворених у Вученовића магази, Здравка Чуповића, међу стотињак затворених, ту су се налазили Мира и Војин Стојановић, супруга и син др Младена Стојановића. Наводно, „заслугом домобранског официра Јосипа Зорића“ ови затвореници нису поубијани; АРСБЛ, 66, 113. „Онемогућити та убиства није нешто неоствариво, самим тим што је заповједник домобрана поручник Зорић био категорички против тог дјела. На оном дијелу грађанства које је знало шта се спрема лежи тежак гријех...“; Слободан Стојнић Бодо, *Прве године рата у Приједору, у Козара у НОР-у*, књига прва, Београд, 1971, 246-247. „Прву ноћ провео сам у затвору са таоцима који су похватани по селима око Приједора. Прије него што су стрељани ови таоци, пребачен сам у други затвор... У затвору сам провео преко мјесец дана. Било је око 100 затвореника. Међу њима је била и жена др Младена Стојановића... Ни сада не знам како се десило да нисмо стрељани. Нико из овога затвора није страдао. Међутим, у другим затворима, када је почело убијање и клање по Приједору, дошло је до ликвидације затвореника“; Душан Гламочанин Пеле, *Одлазак с илегалног рада у партизане*, исто. 659-560. „Био сам приведен и притворен. Стављен сам у затвор у Вученовића магазин, поред хотела. Ту је било стотињак грађана из Приједора. Захваљујући... домобранском поручнику Зорићу, бившем југословенском официру... овај затвор је остао поштеђен. Једино смо остали без новца и златних сатова. У овом затвору задржали су нас мјесец дана“; Домобрански официр Јосип Зорић из Тузле касније је био капетан ЈА (Војна пошта 10.931 Сарајево) а као свједок се појављује у кривичним предметима пред ОС БЛ. (прим. В. А.)

²¹ Налазио се на мјесту ЈУ Средњошколског центра Приједор (Улица Николе Пашића бр. 4) у близини чесме „Јерезе“. Управо ту, испред њега извођени су похватани Срби и убијани на простору пијаце Житнице – данас је то шири простор испред зграде Градске управе Приједор и парка преко пута, код споменика палим борцима града Приједора у одбрамбено-отаџбинском рату 1992-1995. (Трг ослобођења). Тај простор је био прекривен лешевима убијених Срба из града и оних који су се ту случајно затекли (прим. В. А.)

болници Приједор“³⁰ гдје су провели око три недјеље и тада су пуштени кућама, док их је дио пребачен у логор.

Хапшења су извршили помагачи³¹ усташких власти у граду, уз помоћ градских ватрогасаца и полицајаца, које су употребљавали као водиче.³² Поједине ватрогасце су тада усташке власти наоружале пушкама који ће имати код себе за вријеме великог покоља српских грађана у граду 31. јула и 1. и 2. августа 1941. године.³³ Када је почео покољ, први на удару били су затвореници из зграде стручне школе и они из полицијског затвора.

Посебно су активне групе „формиране под руководством локалних усташких функционера приликом преузимања и стварања усташке власти у појединим мјестима. То су биле прве наоружане усташе, групе усташа мјештана, које су касније назване 'дивље усташе', а негдје и 'усташка милиција'“. Њихово људство је чинило локално становништво, састављено од хрватског и муслиманског становништва.³⁴ Наиме, усташка је скупина „у овој фази и у свим подручјима НДХ, расла наоружавањем група и појединаца који су наступали као носиоци усташког режима. Према постојећим подацима, у љето 1941, она је

²² АБиХ, ЗКУЗБиХ, инв. бр. 56 179.

²³ Архив Музеја Козаре (АМК), НДХ - Ф2, Фотокопија Записника о саслушању свједока Јунгић, Николе, Јавно тужилаштво округа Бања Лука 2. 12. 1946.

²⁴ Двије куће породице Штрбац налазиле су се преко пута Хотела „Балкан“, данас је ту кафе „Тајм“ у Улици краља Петра I Ослободиоца.

²⁵ АРСБЛ, 544,53,574. Ко:1240/46. ОС БЛ, Записник са саслушања.

²⁶ Кућа породице Меворах налазила се у Улици Краља Петра I Ослободиоца бб у главној градској улици. Данас се ту налазе различити трговачки објекти, одмах поред Галерије „Сретен Стојановић“ (прим. В. А.).

²⁷ Преко пута куће породице Кеџман у Занатској улици становао је Лео Ерлих („Штерн и синови“) и ту су према сјећању Раде Гашић из Приједора (разговор урађен 4. октобра 2018. Аутор В. А.) били затварани Срби таоци, међу којима и њен отац.

²⁸ Видовића кућа је срушена у бомбардовању, а налазила се у близини касније изграђеног Хотела „Балкан“ у центру града.

²⁹ АРСБЛ, 554, 15,186. Ко: 627/45. ОС БЛ Оптужница у кривичном предмету против Ђулкић, Сулејмана и других од 29. децембра 1945; исто. (33) Записник о саслушања Имамовић, Ибрахима. У овом записнику се спомиње као једна од локација гдје су држани таоци и „Мехурина кућа“.

³⁰ Исто. Изјава Цвијете Марјановић из Приједора од 24. јуна 1946; Стара болница на Уријама, данас геријатријски дио приједорског Дома за пензионере и стара лица, пред сам рат била је изграђена, али је коришћена за друге сврхе (прим. В. А.).

бројала између 25.000 и 30.000 усташа“.³⁵ Занимљиво је да ће Павелић ускоро оквалифицирати главнину тих наоружаних скупина као „дивље усташе“. Павелић је „тако покушао пребацити сву одговорност и кривицу за масовне покоље српског становништва на те усташке скупине, а под притиском и због приговора Нијемаца и Талијана, да су такви усташки поступци проузроковали избијање оружаног устанка“.³⁶ Под вођством новоименованих стожерника, махом емиграната, њихово ће се мрачно дјеловање још више појачати.³⁷ Оружане снаге НДХ знатно су се повећавале па тако на прелазу из 1941. у 1942. годину НДХ је „имала под оружјем око 100.000 људи“.³⁸

У Приједор стиже 29. јула 1941. „Кватерникова гарда“, око 120 младића између 16 и 20 година. На главама су имали хусарске црвене капице³⁹ са словом „У“, а заповједник им је био Вјекослав Диздар из

³¹ АРСБЛ, 66, 113. „Хапшења су извршили: Славко Пезић, Анте Дејановић, Сафет Декић, Сулејман Софтић, пок. Назиф Хергић, пок. Енвер Ковачевић, Виктор Кукуле, Драго Биљешковић, Звонко Латић, Брацо Јуришић, Перо Јуришић звани Шепо, Вили Пац, пок. Мухарем Цикота, Ешреф Нумановић, пок. Јозеф Бурда, Крвавица Анте, Ивица Шалић, Пепи Кроћа, пок. Јуре Дејановић, пок. Ибрица Мурић, сви из Приједора, те Шиме Шалић из Бање Луке, Смаил Сафић из Козарца, Хамдија и пок. Заим Шећербеговић из Г. Санице, Јурић Грга из Ивањске и Драго Пезић из Ивањске и други“; АРСБЛ, 544, 45, 504. Кр. 1124/46. ОС БЛ Кривични предмет против Смаје Џафића „Што је у години 1941. пред масовни покољ Срба у друштву са Шећербеговићем Заимом, Хамдијом и неким Миралемом спроводи два вагона Срба из Горње Санице до Приједора, гдје су их предали усташама па су их они потрпали у вагоне и отјерали према Бања Луци...“

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Marko Davinić, „Pravno ustrojstvo i delovanje vojnih i policijskih snaga NDH“ u „Pravni poredak NDH“, urednici: Boris Begović, Zoran S. Mirković, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd, 2018, 119.

³⁵ Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1978, 122.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ АРСБЛ, Фонд: Среска комисија за утврђивање ратних злочина у Приједору, 70, 22/45. Изјава Јованке Јањић из Приједора од 26. априла 1945, удовице Стојана Јањића, столара (један од првих чланова КП у Приједору, прим. В. А.) кога је „непознати жандар или усташа дне. 4. септембра (? август, прим. В. А.) 1941. године из радње спровео(ден) у жандарску касарну у Приједор, а одатле на Јеврејско гробље и по усташама (црвенкапицама) ватреним оружјем стрељан“.

Макарске.⁴⁰ Дан 30. јули пролази у великој нервози јер се осјећало да се нешто крупно спрема. Управо тада, нападом устаника у ноћи између 30. и 31. јула 1941. на зграду општине Паланчиште с циљем ослобађања таоца, отпочео је спонтани оружани отпор - устанак, на приједорском подручју.⁴¹ Истог дана послије подне у дворишту куће Јовичића према обали ријеке Сане копају се раке. Навече, пред мрак, полиција дијели пушке лојалним грађанима уз помоћ усташа и усташких одборника.⁴² Страх, ишчекивање и исценирани напад четника из правца Тукова (у ноћи на 31. јули) у коме нико од наведених браниоца није нападнут нити рањен, јер никаквог напада није ни било,⁴³ само још више доприносе узнемирености српског становништва у граду. Усташе се пијане враћају у град, пјевајући око два сата иза поноћи. Сљедећег дана 31. јула 1941, у 8 сати ујутро, општински телал Смајо Мусић објављује грађанству да се све радње имају затворити и сви грађани повући у своје станове.⁴⁴

Већ тада отпочело је убијање Срба: по улицама, њиховим домовима, у парку пред Гимназијом, у затворима, на мосту преко Сане, на пијаци „Житници“, Туковима, на Уријама и на бројним другим локацијама. У Приједору су људи убијани по улицама чим је који Србин наишао улицом, а поред тога су вршене преметачине по кућама и људи су извођени и на лицу мјеста убијани.⁴⁵ У казивању Мице Врховац која је убијања Срба посматрала сакривена, из стана, забиљежено је сљедеће: „Кроз мали отвор на прозору погледала сам према главној улици и примјетила пуна кола лешева покривених сламом. Лешевима, ноге и руке вире испод сламе. Сви су били Срби“.⁴⁶ Слична су свједочанства

⁴⁰ АРСБЛ, 66, 113; АБиХ, ЗКУЗБиХ, инв. бр. 56 179. „Вјекослав Диздар који је био родом из Макарске“; У резолуцији приједорских муслимана из септембра 1941. наводи се као Томислав Диздар.

⁴¹ Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor, 1982, 153; Milenko Gašić, *Hronologija*, n. d. 6.

⁴² АРСБЛ, 66, 113.

⁴³ Исто; Мица Врховац, *Илегалци у Приједору, у Козара у НОР-у, књига прва*, Београд, 1971, 210-211. „Била је то само импровизација од стране усташа како би могли оправдати мјере које су подузимали - хапшења, прогањања и убијања“.

⁴⁴ АРСБЛ, 66, 113.

⁴⁵ Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukomanovića i izbor iz građe*, Banja Luka, 2017, 310.

Славка Хавића⁴⁷ као и Мире Каус која наводи: „Имала сам прилике да видим када су на колима возили лешеве кроз град, а крв је текла из кола по цести“.⁴⁸ Дренка Остојић Леви (1929), која је иза завјеса у Александровој улици посматрала шта се дешава вани, започиње своје присјећање овако: „Ја сам шест кола лешева видјела у својој непуној тринаестој години. Руке, ноге, цури крв. Препознала сам кочијаша... Тада сам ваљда схватила да нема живота“. Упамтила је како усташе воде њеног „друга, комшију, Нику Деспота, довео их комшија, усташа, његов малтене вршњак, један Еуген.“ У кући једног столара која се налазила одмах до њене, дијете из Чиркин поља „шегрт, провирио,

⁴⁶ Мица Врховац, н. д., 210-211. „Примијетила сам када су провели пекара Стеву Бојанића (син му је Душко, првоборац). Сасвим се добро сјећам тог детаља. Тјерали су га у чарапама. Мислим да је била недјеља. Гоне га са бајонетом упереним у леђа. Један од усташа, Хускић... говори овоме што гони Бојанића: 'Богати, мекано му простри. Дobar је то човек.' Помислила сам да га гоне у затвор, па мисле на простирку. Међутим, убрзо су скренули у другу улицу према кући др Младена Стојановића, а када су зашли за угао, чуо се пуцањ. Убили су га. Ту су убили петорицу, поред Стеве Бојанића... Усташе су обично изводиле из кућа. Тако је Миле Брдар погинуо пред својом кућом.“; АРСБЛ, 544,11, 133 Ко: 125/45. ОС БЛ Кривични предмет против Хусе Мујкановића (46 година из Козаруше, општина Козарац, земљорадник, вјере муслиманске) Изјава Салешевић, Сафета (39) из Приједора од 18. јула 1945. „Предмет: Хуска Мујкановић. За вријеме покоља видио сам Хуску Мујкановића у друштву Мехмеда Црнкића, када су водили усташу званог Шару. Хуска је остао са Мехмедом стојећи пред кућом пок. Стеве Бојанића којег је њихов усташа Шаро извео из куће и одвео га Санској ђуприји и убио...“; исто. Пресуда Правомоћном пресудом Врховног суда осуђен је Мујкановић, Хусе зв. „Хуска“... на казну лишења слободe са принудним радом у трајању од 20 година те на губитак политичких и грађанских права изузев родитељских у времену од 10 година по издржаној казни...“; исто. Одлука Президијума ФНРЈ из 1950. године „Да се осуђени Мујкановић Хусо... дјелимично ослободи и да му се извршење ове казне снизи од 20 година на 17 година... осуђени се налази у КПД Фоча“.

⁴⁷ Славко Хавић, *Дјелатност омладине у окупираном Приједору, у Козара у НОР-у*, књига друга, Београд, 1971, 593.“ Када је 1941. извршен покољ у Приједору, сакрио сам се у велики канал, у цијев. То је први обрачун са Србима. Било је страшно. Пред жандармеријском касарном, преко пута наше куће, извршено је стрељање. То су посматрале моје сестре Јула и Сида. Пред њиховим очима убијена су два Чанка.“

⁴⁸ Мира Каус, *Приједорска омладина у првим данима борбе, у Козара у НОР-у*, књига друга, Београд, 1971, 563.

убили га исто“.⁴⁹ Ни имућне српске породице нису успјеле да спасу неке од својих чланова. Међу првима, убијени су Перо⁵⁰ и Милован Радетић, потомци познате трговачке породице.⁵¹ Исту судбину доживио је и Душан Ковачевић. Бјежећи од усташа, опљачкан је и убијен у возу те бачен у Уну.

У том страшном убијању учествују и домаће усташе, домаћи жандари (оружници, прим. В. А.), летећа усташка оружничка чета стигла са Кватерниковом гардом, те шест усташа из Херцеговине.⁵² У записнику са саслушања Ђуре Шарца, евидентирано је следеће: „31. јули о. г. рано изјутра усташе предвођене Берберовићем, Мујом и Томљеновићем, Бартолом, финансом, обилазили су српске куће, изводећи из њих све одрасле Србе и спроводили их у затвор или их одмах на улици убијали. Тако су дошли у моју кућу око шест часова изјутра и отјерали ме у затвор. Када су ме из куће извели на улицу један од усташа довикнуо је другој тројци: „Ево још једног Србина, убијте га. Том приликом нису ме убили јер су усташе биле заузете убијањем два друга Србина сељака, који су у то вријеме наишли са млијеком... Око пола четири часа неки полицајци, моји познаници, склонили су ме на таван да и мене не би убили, одакле сам лепо посматрао шта се све дешава пред затвором и на пијаци на месту званом Житница. Лепо сам видио како су усташе изводиле из затвора Србе и стрељали их. Када су скупили велики број лешева, усташе су их товарили на кола и возили

⁴⁹ Разговор са Дренком Остојић Леви из Приједора направљен 4. октобра 2018. Аутор Ведрана Адамовић.

⁵⁰ Перо Радетић (1885-1941) спада у ред највећих културних радника у Приједору тога времена, дугогодишњи хоровађа Српско-православног црквеног пјевачког друштва „Вила“, власник првог клавира у граду, творац богатог нотног архива, предани соколски радник, добротвор, неко ко је несебично подржавао све културне и спортске догађаје у граду (прим. В. А.).

⁵¹ АРСБЛ, 70, 111/45, Среска комисија за утврђивање ратних злочина у Приједору, Записник Јелене Радетић. „Мјесеца 31. јула 1941. године у Приједору на цести ухватиле су непознате усташе мога мужа Перу Радетића пок. Миле из Приједора старог 55 година, трговца и сина ми Милована Радетића пок. Пере старог 27 година, глухонијемог, занимањем економ, отјерали у двориште Душана Јовичића у Приједору и побили их ватреним оружјем из митраљеца, непознате усташе предводио је познати усташа Сафет Декић, из Приједора. Истога дана последице убиства мога мужа Пере и сина ми Милована непознате усташе са Сафетом Декићем упали су у моју кућу у Приједору и опљачкали су мој накит, одјело, разно покућство...“

⁵² АРСБЛ, 66, 113.

негде ван Приједора, кажу на стрвинарницу... Том приликом на тргу у Приједору наишли смо на један пун камион Срба сељака. Видио сам како су их усташе свезане поскидали с кола и све поубијали. Том приликом убијено је око 22 Србина. Даље смо на „градилишту“ и у Тиршовој улици⁵³ наишли на велики број лешева. Видио сам како су Циганке са улица чистиле крв, а усташе и цигани товарили лешеве на кола и возиле некуда. Целу ноћ сам провео скривен у својој кући на тавану одакле сам, такође, посматрао овакве и сличне призоре“.⁵⁴

Мјесни чланови Културбунда били су наоружани. Према Извјештају команде мјеста Приједор упућеном Комисији за испитивање злочина окупатора и њихових помагача, они „нису убијали, нити су то покушавали спријечити“.⁵⁵ Као котарски предстојник, Марко Јунгић учествовао је у организовању фолксдојчера у Културбунд лjeta 1941. и том приликом је одржао и говор.⁵⁶ Према Јунгићевом свједочењу, конференција за оснивање Културбунда одржана је у гостионици Мате Саламунића.⁵⁷ Као представници Културбунда спомињу се почетком 1942. инж. Шифер и Лајтнер. Котарски предстојник Стјепан Биторајац својим извјештајем Великој жупи Сана и Лука потврђује „да на подручју овог котара постоје само двије обћине са извјешћем да у истима постоје младићи зачлањени у Културбунд ради избјегавања војне дужности, чија извјешћа изворно достављају, с молбом на надлежност“.⁵⁸

Убијање траје од 8.30 ујутро 31. јула до 11 часова прије подне 2. августа 1941. Та три дана покоља, била су страшно упозорење Србима шта могу да очекују убудуће, а и опомена за подизање устанка на Козари. Иначе, сам догађај тадашње власти називају „лобуном“. Ово масовно убијање Срба названо је код народа Илиндански покољ, а било је дио планског и организованог страдања српског народа које се одиграло по цијелој Крајини. Пред Илиндан, крајем јула и почетком августа 1941. Виктор Гутић је наредио свима потчињеним усташким функционерима као и управним органима НДХ, да приступе масовном хапшењу и убијању српског становништва, што је и извршено. На други дан убијања долазе у затвор са таоцима у кући Вученовића тројица усташа и од 140 затвореника пљачкају новчанице, сатове, табакере и

⁵³ Данас је то Улица српских великана, некада Партизанска улица, а у периоду Краљевине Југославије Тиршова улица.

⁵⁴ Према документу коришћеном на изложби *Епархија бањалучка 1941-1945*. реализоване у сарадњи АРСБЛ, АСПЦ и МЖГ. Фотографија Записника о саслушању Ђуре Шарца, бившег подзаповедника полиције из Приједора, састављеног на дан 6. августа 1941. године у Београду.

пенкала. Главни пљачкаши били су Хакија Јусуфагић, шеф полиције, Серафин Јурић,⁵⁹ чиновник из Приједора, Перо Дујић, усташа из Бање Луке.⁶⁰ Тих дана пушке су носили „осим домаћих жандара, полиције, ватрогасаца⁶¹, и финансије и грађанство које је већ имало или (су) на 30. јули 1941. примили пред полицијом пушке“.⁶² Нико се није огласио да било како спријечи убијање недужних Срба тих дана у граду, а према већ споменутом извјештају „грађани и домаће усташе који су уз убијање активно учествовали били су ови: Пепи Кроћа, Ивица Шалић,

⁵⁵ АРСБЛ, 66, 113; Културбунд - Нијемци у Краљевини СХС / Југославији били су махом окупљени у *Културбунду (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund)*, друштву за очување и ширење њемачке културе, које се с појавом нацизма све више политизовало. Друштво је основано 1920. у Панчеву. У Другом свјетском рату њемачка је мањина у НДХ била окупљена у *Њемачку народну скупину* по строгим начелима Трећега рајха (прим. В. А.); Милан Вукмановић, н. д. 178-184. Њемачко потпорно друштво у Загребу (*Reichsdeutscher Hilfsverein*) чију је организацију на простору средње и западне Босне водио Рудолф Емптинг, образовало је своје организације у Бањалуци и Сарајеву. „Нарочита организациона пажња посвећена је обласним и окружним управама Културбунда и практичном раду мјесних група са хоризонтално и вертикално повезаним секцијама... Крајем 1940. сви привредни референти добили су задужења да доставе попис свих Јевреја на подручју њихове народносне групе са процјеном вриједности некретнина... Посебно су тражени подаци о рударским предузећима. Све организације Културбунда биле су обавезне да имају своје омладинске организације; ако нису имале морале су их основати најкасније до 15. јануара 1941... Илегални рад је покривао колико је год могао Њемачки конзулат у Сарајеву“. Конзул је лично од подбана Врбаске бановине, Ружића, 22. фебруара 1941. затражио „да се одобре дозволе за путовања и пасоши за десет поименично наведених лица која ће посјетити Сајам у Лајпцигу... У овој групи била су три лица из Приједора... У мјестима гдје је било 20 и више њемачких породица образоване су мјесне групе... Павелић је донио посебну Законску одредбу о привременом правном положају Њемачке народне скупине, која је добила својство правног лица јавног права и стекла „неограничено право дјелатности на подручју политичком, културном, господарском и правно-друштвеном“. У оквирима ових дјелатности у току љета 1941. припремљено је отварање њемачких пучких и помоћних школа, између осталих и једне у Котару Приједор (Приједор). Ови котари нису били управно-административне јединице НДХ већ котарска школска подручја према организацији Њемачке народне групе. Из Њемачке момчади (*Deutsche Mannschaft*) у саставу Њемачке народне скупине у НДХ се образовала бојна (*Einsatzstaffel*) од три сатније и Стожерне страже (*Stabswache*), чијег је заповједника постављао вођа Њемачке народне скупине. Повјереник Вође њемачке на-

пок. Иван Фабри, пок. Осман Авдагић, Шефик Авдагић, пок. Енвер Ковачевић, пок. Мухарем Цикота, пок. Ивица Топишек, Гаврановић, син Ивин, жандар – Фрањо Перковић, Анте Дејановић и многи други“.⁶³

Управо тог другог дана убијања долази једна група њемачке војске из Бање Луке обавијештена од неких грађана из Приједора о насталим догађајима. Та група фотографише убијене по улицама, исти дан се враћа у Бању Луку и ништа не предузима да спријечи свирепа убијања невиних Срба у граду.⁶⁴

Једине жртве Илинданског покоља у граду Приједору били су Срби. Тих дана, Хрвати и муслимани носили су траке за слободно кретање по граду.⁶⁵ Носиоци трака били су сигурни за своје животе. На платненим тракама налазио се печат са натписом: „Независна Држава Хрватска, Опћинско Редарство Котара Приједорског“ са грбом НДХ у централном дијелу.⁶⁶ На овај начин се спречавало да било ко од Хрвата и муслимана страда у ликвидацијама по граду током три дана Илинданског покоља, те да се видно раздвоје од Срба, а што се може уочити на претходној фотографији⁶⁷ направљеној за вријеме трајања покоља.

родне скупине у граду Лука и Великој жупи Сана и Лука поставља се др Алфред Бекман; АМК, ФНОБ, Фотокопија писма Штаба II НОО, Штаб I чете II батаљона којим се породици Бецнер из Гомјенице гарантује сигурност од партизанских јединица због њиховог коректног понашања према српском становништву, посебно у лето 1941. године наводећи: „Како сте Ви указали удобност прошлога лета нашем народу, тако и ми треба да укажемо удобност према Вама и указаћемо... углавном сам хтео да Вам јавим да ми знамо какав је тко био“.

⁵⁶ АЈ, 110, 815, 131.

⁵⁷ АРСБЛ, 544, 63, 658. Ко: 49/47. (23) ОС БЛ, Записник о расправи.

⁵⁸ АРСБЛ, ВЖСЛ, 74, 4258/42. Извјештај Котарске области Приједор од 4. фебруара 1942. са два прилога; исто. У предмету „Зачлањивање у Културбунд, избјегавање војне дужности“ од 19. јануара 1942. у извјештају Општинског поглаварства Паланчиште и начелника Куртовића наведена су три лица учлањена у Културбунд – „Јохан Глигер из Црне Долине, Леополд и Вајхјех Једличка из Чиркин Поља“; исто. Исти извјештај у.з. градоначелник Ј. Павелић (АРСБЛ, 74, 11538/42 документ од 5. јули 1942. наводи „за начелника повјереник Ј. Павелић...“) подноси за подручје општине Приједор у коме као чланове Културбунда наводи – „Карла Е. Бецнер, Рудолфа Е. Бецнер, Фридриха Е. Бецнер, Ернеста Е. Бецнер, Вилхелма Е. Бецнер, Звонимира М. Липовац, Јосипа Ј. Габриел“.

⁵⁹ Службеник техничког одјељења Општинске управе. (прим. В. А.)

⁶⁰ АРСБЛ, 66, 113.

Ова појединост везана за покољ опширно је евидентирана у записнику о саслушању свједока Бошка Карана из Гомјенице у кривичном предмету против Рашида Хошића пред Окружним судом у Бањој Луци. Поред неколико оптужујућих чињеница у предмету наведено је и ово: „1941. год. када је услиједио покољ православног народа у Приједору и када су много поубијани у Гомјеници, ја сам се сакрио и трећи дан сам се пришуљао својој кући да узмем круха и цигарета и у тај момент је дошао код моје куће пок. Ђоко Давидовић са бијелом траком на руци, питајући ме 'да ли ти шта знаш о овим тракама и хоћемо ли ми бити слободни са њима'⁶⁸, ја сам му одговорио да од тога не знам ништа. У тај момент упао је у моју кућу поменути Рашид Ошић (Хошић, прим. В. А.) са пушком и са траком на руци, на којој је био ударен усташки жиг и тада је угледао бијелу траку на руци наведеног Ђоке и продерао се на њега са ријечима: 'Откуд ти овдје?', а потом му је одмах згулио са руке и рекао да то немају право Срби носити, него само муслимани и то са штамбиљом, упирући руком на своју траку. У том моменту Ђоко је побјегао, а он изашао за њим, и ја сам ту гужву искористио и побјегао...“⁶⁹ Такође, и свједок на расправи у кривичном предмету против Хакије Јусуфагића „заповједника општинског редарства“, Хата Гламочанин (55) из Козарца изјављује „да је видјела оптуженог (Јусуфагића, прим. В. А.) да стоји на капији полицијске зграде

⁶¹ АРСБЛ, 544, 15, 186. Ко 627/45. Оптужница у кривичном поступку против Ђулкић, Сулејмана и других за кривично дјело против Народа и Државе од 29. децембра 1945. за Ђулкић, Сулејмана (46), Гределевић, Ибрахима (48), Блекић, Теуфика (50), Имамовић, Ибрахима (40), Беглербеговић, Вехбију (39), Кулашић, Хамдију (35), Трто, Суљу (49). Ово је нарочито евидентно у Приједору, гдје се ватрогасство укључило, одмах по оснивању НДХ у систем новог режима „вршећи функције које не спадају у дјелокруг њихова рада предвиђеног у њиховим правилима“; АРСБЛ, 544, 15, 186. Ко 627/45. (33) У Записнику са саслушања Ибрахима Имамовића (46) столара из Приједора који је уједно био и члан ватрогасног друштва од 1933. године стоји: „Имао сам оружје које сам добио од Хрватске војске заједно са осталим ватрогасцима, и то под именом као помоћна полиција `Градска`. Код мене је оружје остало као и код осталих ватрогасаца све до мјесеца марта 1942. године када нам је одузето од стране Хрватског пуковника Злобеца... Оружје су примили сви ватрогасци који су се тада налазили у Приједору...“

⁶² АРСБЛ, 66, 113; АБиХ, ЗКУЗБиХ, инв. бр. 56 179. „У овоме злочину учествовали су, поред усташа, и Кватерникова гарда, одред загребачке полиције, мјесни ватрогасци који су по усташама били наоружани, оружничка постаја и извјестан број грађана који су специјално за то од усташа добили оружје“.

када су двојица муслимана водили Душана Грабовановића⁷⁰ за вријеме покоља Срба у Приједору те да је оној двојници повикнуо: 'Поведите га амо и убијте свакога ко траке нема'".⁷¹ И у Љубији су траке имале исту намјену, што потврђује свједочење Мехе Авдагића у кривичном предмету против њега, којом приликом је изјавио: „Истина је да сам тога дана имао уза се сјекиру, јер ми је тог дана као и осталим наредио усташа Суљо Башић да узмемо сјекире и да ставимо бијеле траке око руке, како би дочекали Нијемце. Када сам дошао у касарну гдје је са жандарима био и споменути Суљо Башић, који је руководио скупљањем Срба, исти је наредио мени и мом зету Елказу да одемо покопати Ристу Срдића, Душана Грбића и Перу Кондића који су тог јутра тј. 1. августа 1941. убијени у потоку крај Рудника Љубија...“⁷² У свом другом исказу приликом испитивања Мехо Авдагић појашњава овај догађај наводећи: „Истина је да сам том приликом узео сјекиру и пошао у чаршију, али том приликом није било Нијемаца, него су горе наведене усташе покупиле многе православце и тјерале су их према Љубији – руднику“.

⁶³ АРСБЛ, 66, 113; исто. Било је и оних који су храбрили извршиоце злочина за вријеме убијања, као Анка Бутковић, која је тапшала Анту Дејановића по рамену рекавши му: „Тако сине, убиј те псе“, а овај јој је на то одговорио: „Бјежи од мене сав сам крвав, упрљаћу те“; АРСБЛ, 544,11, 133 Ко: 125/45. ОС БЛ Кривични предмет против Хусе Мујкановића (46 година из Козаруше, општина Козарац, земљорадник, вјере муслиманске) Изјава ухапшеног Сулејмана Софтића из Приједора о покољу Срба у Приједору 1941. и ко је све у томе учествовао (12) од 17. септембра 1945. „Предмет: Покољ Срба у Приједору 1941. године. Када је био покољ Срба у Приједору познато ми је да је у томе учествовао Сафет Декић из Приједора, Смајил Сафић из Приједора, Ивица Топишек из Приједора, не знам гдје се сада налази, Назиф Хергић из Приједора, Енвер Ковачевић из Приједора, Хамдија Шећербеговић из Кључа, Зајим Шећербеговић, Смајо Џафић из Санице, Владо Матановић из Приједора, Миро Слишковић из Приједора, ови су убијали... Мујкановић, Хуска се сада налази у затвору у Бањој Луци... у покољу је учествовао Грга Јурић из Козарца... и Разим Миш из Санице...“

⁶⁴ Исто. „Осим Нијемаца убијене су фотографисали Перо Јуришић и Вили Пац тада са радњом у Приједору, иначе из Бања Луке...“; АЈ, 110, 816, 235. Оптужница Вили Пац (Patz) (33 године, са пребивалиштем у Бањој Луци, фотограф, Хрват) „што је као фотограф радио за вријеме окупације за њемачку пропаганду, која је била огранак њемачке тајне полиције „Гестапоа“, за исту израђивао све фотографске радове, те одржавао везе са усташким и њемачким агентима као нпр. Ламерсом, Ивекићем, Ченаном итд.“

У овом покољу Јевреји нису страдали. Према свједочанству Самуела Кабиља, сефардског Јевреја поријеклом из Приједора, усташе су покушавале „да уђу, (али) ови нису дали, јер смо таоци неког команданта дивизије у Бањој Луци, Римлера“.⁷³ И његово свједочанство је истовјетно са осталим казивањима у вези покоља: „У то вријеме било је усташког клања, али нису тад Јевреје клали. За Илиндан 1941. било је пуно убијања, у становима... кроз прозор су убијали Србе. Ја сам био затворен тад у једном житном магацину (Вученовића магаза, прим. В. А.) и кроз талпе са могло видјети како пролазе натоварена запрежна кола и висе ноге, руке, лешева које су побили. Истовремено су побили све по затворима што су били, сем овог затвора гдје сам ја био, јер смо били таоци Римлера...“⁷⁴

Свједок на суђењу Виктору Гутићу, тадашњи котарски предстојник у Приједору, Марко Јунгић, у вези са покољем изјављује: „Маркантна је чињеница, да се покољ вршио истих дана у цијелој Босанској Крајини, а трупе усташа су пребачене прије покоља на поједина мјеста, што говори да се покољем диригирало из једног мјеста“.⁷⁵ У исто

⁶⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, tom I, knjiga 1, br. 7, 48, 293, 762-763. Ово се наводи и у резолуцији приједорских муслимана од 23. септембра 1941. гдје на једном мјесту, у позадини хрватско-муслиманских односа, налазимо забиљежену и ову појединост када је у питању страдање недужних Срба у граду. Наиме, муслимани, тада „Хрвати - муслимани“, као још једну замјерку у резолуцији, наводе чак и ове појединачне случајеве, везане за ношење трака за слободно кретање: „Овај логор у сарадњи са Котарским предстојништвом, у коме се за пет мјесеци измијенило пет предстојника, на све могуће је начине изиграло Уредбу о прелазу на вјеру, те док је лица која прелазе у католичанство штитио, дотле је сва лица која су прешла на ислам пресионирао да поново пређу у католичку вјеру, па чак и појединим муслиманима за вријеме побуне у Приједору скидао траке за слободно кретање називајући их недостојним тих дозвола.“

⁶⁶ Ведрана Адамовић, *Године страдања 1941/42, НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42, Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор, 2018, 90, Траке за слободно кретање које су носили Хрвати и муслимани у данима Илинданског покоља - Музеј Козаре, инв. бр. 190 и 191.

⁶⁷ Исто, 89, Фототека МЖГ, инв. бр. 408; Исто, 88-95. Остале фотографије у вези са страдањем Срба током Илинданског покоља у Приједору први пут су публиковане у наведеној књизи *Године страдања 1941/42*.

вријеме заједно са усташом Драгом Пезићем вршио је претресање српских кућа.⁷⁶

Драгоје Лукић наводи извор у којем се каже да преко „700 људи, жена и десеторо дјеце масакрирано је у граду, на улицама, на пијаци, у парку и на мосту преко Сане. У овој групи убијених налазило се и 70 жељезничара⁷⁷. Истовремено је крај жељезничке станице Козарац сјекирама сасјечено око 300 сељака из околине Козарца.⁷⁸ Према извјештају генерала Румлера, команданта Санског здруга, у тих неколико дана убијено је на Приједорском срезу око 1.500 лица“.⁷⁹ Углавном „убијања и стрељања су вршена пред српском црквом, Гимназијом и на Уријама. Убијања су вршили хрватска регуларна војска, усташе и муслимани мјештани. Специјална одјелења од муслимана и Цигана одвлачила су лешеве поубијаних уз награду да слободно пљачкају жртве. Они су... скидали златне зубе те товарили по седам до осам ле-

⁶⁸ Поједини Срби су се надали да ће са бијелим тракама бити сигурни за своје животе као у случају Ђоке Давидовића (сам Рашид Хошић у молби Окружном суду БЛ од 13. јуна 1947, бранећи се, о овом случају изјављује: „Ђоки Давидовићу, дјечаку, напомену сам да скине тробојницу и да се склони, пошто сам случајно у Гомјеници видио Драга Бојанића гдје је био сакривен, а имао је и траку, те пошао кући и поред моје пријатељске опомене да се врати, отишао у Приједор гдје је од усташа био ухваћен и убијен...“) док се у једном записнику наводе и „беле крпе“ које су Срби „морали носити око руке.“ То је остало забиљежено у записнику Кандић Невенке (21, шнајдерица из Приједора, настањена у Београду) састављеног у Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду 18. јануара 1942. године. АЈ, 110, 276, 1466. „На 1. август 1941. било је нама Србима забрањено излазити из куће. Тај дан су усташе убијали у Приједору сваког Србина кога су нашли на улици. Убијање Срба у Приједору настављено је и следећих дана све до 5. августа 1941. Ја са својим родитељима за читаво време нисам напуштала кућу... У исто вријеме добили смо ми Срби од усташа беле крпе, које смо морали носити око руке. На крпи је био усташки знак и натпис „усташки логор - срез Приједор“ без ових крпа нисмо смели никуда из куће“; Појашњење овог, дјелимично налазимо и у изјави Ђурђа Кнежевића, АРСБЛ, 544, 68, 706. Ко: 225/47.(1) ОС БЛ кривични предмет против Рашида Хошића, Изјава Ђурђа Кнежевића (1895 годиште, из Миске Главе, земљорадник) од 12. јуна 1946. године „Када је био покољ Срба у Приједору, знам јер сам видио одмах први дан покоља наведеног са пушком, када сам га ја видео, видео сам са њиме још једног само не знам који је то био. Када сам ја њега видео на цести ја сам тада носио бијелу траку која је ношена као знак да смо православци и да смијемо да идемо својим кућама. Он када је мене трефио само ми је рекао што носиш ту траку и издерао се на мене, говорећи ми баци то, то је само фол...“

шева на кола и одвозили до огромних јама у близини гробља које су нестале од авионских бомби те бацили их и затрпавали, а дјелимично бацали у Сану. Очевидац је видио око 30 кола која су била натоварена лешевима... Згаришта су следила од Приједора све до Суње. Исту судбину имали су срезови Сански Мост, Босански Нови, Босанска Крупа и Босанска Дубица“.⁸⁰ Усташки погроми над српским народом „добили су најсуровије форме и претворили су се у геноцид“.⁸¹

⁶⁹ АРСБЛ, 544, 68, 706. Ко: 225/47.(5) ОС БЛ кривични предмет против Рашида Хошића (32 године, из Гомјенице, Срез Приједор, жељезничар, муслиман) због кривичног дјела против Народа и државе; АБиХ, ЗКУЗБиХ, Пресуде - Окружни суд Бања Лука 1946/47. Ко: 225/47. Пресуда Окружног суда у Бања Луци од 30. новембра 1947. Чиме је учинио ратни злочин, кривично дјело из чл. 3. т. 3. па се осуђује... на казну лишења слободе с принудним радом у трајању 11 мјесеци и 15 дана; исто. Оптужница Рашида Хошића. У образложењу оптужнице наведено је следеће: „Окривљени признаје да је приликом покоља Срба примио усташко оружје, да је долазио кући Стоје Љубишић и отјерао бицикл њеног брата Које, да је наредио Бошку Карану да скине траку, коју су у вријеме покоља носили Хрвати и муслимани, док се не сјећа преметачине кућа...“

⁷⁰ Душан Грабовановић се налази на списку евидентираних жртава Илинданског покоља у Приједору. (прим. В. А.); АРСБЛ, 544, 45, 504. Ко:1124/46 ОС БЛ, Кривични предмет против Смаје Џафића (1894. годиште, из Д. Будеља, Срез Кључ, земљорадник, муслиман) Записник о главној расправи - исказ Сулејмана Софтића (43 године, из Приједора, обућарски мајстор, муслиман, такође у истражном затвору) „кад је већ био покољ у Приједору видио сам оптуженог и Хуску Мујкановића, те још тројицу с пушком као и једног без пушке, кад су из једне куће гдје су становали, отјерали Љубу Стојановића и Душана Грабовановића и то у правцу центра града... и на то ми је оптужени показао руком на нож који је био на пушци и тај нож био је крвав...“

⁷¹ АРСБЛ, 544,53,574. Ко: 1240/46. (18) ОС БЛ Записник о расправи у кривичном предмету против Хакије Јусуфагића од 12. маја 1947.

⁷² АРСБЛ, 544, 9, 112. Ко: 104/45. ОС БЛ, Кривични предмет против Мехе Авдагића (42 године, из Љубије Ислам, земљорадник, вјере исламске) Записник о јавној расправи (10). Изјава оптуженог; исто. „Правомоћном пресудом овог суда од 25. јануара 1946... осудио је Мехо Авдагић из Љубије Ислама срез Приједор на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од 20 година те на губитак политичких и појединих грађанских права осим родитељских у трајању од 10 година након издржане казне...“

⁷³ Вјероватно се ради о Драгутину Румлеру, тада команданту Врбаске дивизије.

Велики број мјештана и становника околних српских села (Брезичана, Омарске, Орловаца, Томашице) убијен је на Уријама у једној православној башти⁸² и након покоља прекривен сијеном и сламом како остали грађани не би примијетили да су исти поубијани. Тако су остали несахрањени седам до осам дана, након чега су пребачени у заједнички гробницу. У изјави Хазима Шабића: „Међу онима што су покољ извршили учествовао је усташа 'Кљако'“.⁸³ У својој другој изјави Шабић наводи: „Након што су их поубијали, ове усташе су наредиле појединим мјештанима да исте натоваре на кола и отјерају до мјеста гдје су за све ове већ биле ископане раке. Међу убијеним, сјећам се убијених из града Приједора, Драге Ковачевића, Миодрага Благоје из Орловаца и још много других чијих се имена не могу моментално сјетити“.⁸⁴ Том приликом у Приједору је „убијено и двадесет осам становника из Паланчишта и Јеловца, али се не може поуздано утврдити да ли су они похапшени и доведени са осталима на Урије, или су се у граду затекли случајно“.⁸⁵

На крају, ове илинданске усташке злочине геноцида над Србима Државна комисија Демократске Федеративне Југославије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача описује: „Рано ујутру 1. августа почело је опште убијање, клање и мрцварење. Ова убијања

⁷⁴ Свједочанство Самуела Кабиља 21.4.1997. за Амерички холокауст меморијални музеј у Вашингтону, Oral history interview with Samuel Kabiljo, <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn513559>> (сајт посјећен 30. 3. 2017)

⁷⁵ Верица М. Стошић, Владан Вуклиш, н. д., 326.

⁷⁶ Исто; Оптужница Марка Јунгића од 23. јануара 1941. пред Окружним судом у Бањој Луци.

⁷⁷ Срби жељезничари су хапшени 30. и 31. јула и отјерани у Стручну школу гдје је у то вријеме било много талаца. Наређење за њихово хапшење издао је Мирко Ђал, тадашњи шеф станице, а само хапшење извео је Драго, син Ивана Пезића; АРСБЛ, 544,15,186. Ко 627/45. (7) Изјава Михајла Петковића (47) жељезничара из Приједора „Тако сам био изведен и ја“; АМК, НДХ - Ф2, Фотокопија изјаве Остоје Кнежевића жељезничара из Приједора, Среско јавно тужилаштво у Приједору, Приједор, 15. новембар 1946. „у касарни сам се нашао са још много жељезничара - Срба /било нас је око 60-70 људи/ када су нас око подне пребацили у стручну школу“... Сутрадан, тј. 31. јула 1941. „око 6 сати увече дошли су жандари (оружници, прим. В. А.) и из наше собе изводили пет до шест људи, а након десетак минута долазили су по другу групу“; Стрељани су у дворишту породице Јовичић уз обалу Сане (у непосредној близини хотела „Приједор“ данас је то Улица српских великана, прим. В. А.).

трајала су неколико дана и вршена су на најсвирепије начине... Овим убиствима непосредно је руководио неки усташа Диздар. Усташе су блокирале цијелу варош и били распоређени по свим улицама. Тада су почели купити све Србе и водити у затвор. Када је затвор био пун, онда је почело опште убијање: у затвору, по улицама, по кућама, на мосту преко Сане, у парку пред гимназијом, на пијаци тзв. 'Житарница', у пољу зв. Урије, на мјесту зв. 'Тукови'. У Приједор су стално стизали камииони пуни сељака. По улицама Приједора било је пуно лешева и крви. Лешеви су ношени воловским колима и затрпавани у српском и марве-

⁷⁸ Тежак злочин над недужним српским цивилним становништвом извршен је уочи Илиндана у близини Козарца. Одведено становништво, Србе и неколико Украјинаца из 13 села (Бабићи, Балте, Бистрица, Дера, Доњи Гаревци, Доњи Орловци, Горњи Гаревци, Јаруге, Камичани, Козарац, Ламовита, Петров Гај, Трнопоље) усташе су поклале и сјекирама побиле, без испале-ног метка у Трнопољу, на мјесту Заједнице у засеоку Хрнићи (прим. В. А.); Драгутин Ђургуз, Милорад Вигњевић, н.д. 197. Осим појединачно наведених жртава на споменику (172) значајан број жртава је допреман из вагона са жељезничке станице у Козарцу и даље до мјеста стратишта. Тако је број жртава знатно већи јер се нису могла утврдити имена за око 315 покланих на Заједницама који су дођерани из других мјеста. Рачуна се да је овдје, на најсвирепији начин убијено око 487 људи; Меморијални музеј на Мраковици у својој публикацији *Козара у НОБ-у*, Музеј Мраковица, 2011. наводи да је „На Заједницама код Козарца убијено је 420 људи српске националности“.

⁷⁹ Dragoje Lukić, *Zločini okupatora i njegovih saradnika nad decom kozarskog područja 1941-1945. godine*, u *Kozara u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Naučni skup na Kozari 1977, Prijedor, 1980, 270; Izudin Čaušević, *Ustaška vlast i teror na Kozari 1941-1942*, u *Kozara u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, naučni skup na Kozari 1977, Prijedor, 1980, 109. „Наводе се само нека имена: Перо Радетић, Милован Радетић, Симо Бороња, Милан Вујасиновић, Симо Вујасиновић, Перо Обрадовић, Остоја Жигић, Драго Бојанић, Сима Гламочанин, Душан Ковачевић, Миле Бродар, Душан Грбановић, Љубо Станојевић, Вид Племић, Милутин Дијовић, Станко Радонић, Перо Ражем, Мићо, Мика, Лука и Коста Медић, Бранко Хрњак, два брата Стевића, Остоја Мајкић, Милорад Љубишић, Коста Љубишић, Стево и Бошко Харан, Мићо и Лазо Вукојевић, два брата Чанка, Обрад Савић, Стеван Мијатовић, Блажо Родић, Никола Ступар, Лазо Ђамић, Мирко Жикић, Крсто Срдић, Пристоф Гатовић, Брацо Чађо, Јовица Арамбашић, Бранко Башкот, Брацо Бановић, жене Перса Чанак, Вукојевић, те деца Брацо Грујић 12 година, Дамјановић, син Радин 14 година, Нико Деспот 12 година, Милан Билбија 12 година и два шегрта непознатог имена...“

⁸⁰ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, n. d., br. 249, 649-650.

ном гробљу. Циганке су биле покупљене, те су чистиле улице од крви. По селима око Приједора видјела се ватра, а усташе су убијали, клали и палили. У селу Љубија⁸⁶ наред пута били су положени Илија Петровић, машиновођа, Васо Крњак, столар и још два брата, па су их боли ножевима, резали им уши и прсте и тако их мучили све док нису издахнули“.⁸⁷

Установљена су сљедећа имена Срба страдалих у данима покоља у Приједору.⁸⁸

1. Адамовић Манојло из Волара;
2. Анђић Љ. Љубомир, 1921. године, Нишевићи;
3. Арамбашић Ј. Јово, 1897. године, Приједор;
4. Арежина Бошко, Босанско Грахово;
5. Бајић М. Душан, 1910. године, Чиркин Поље;

⁸¹ Vojna enciklopedija, knjiga 2, Beograd, 1971, 772.

⁸² Разговор са Владимиром Грубљешићем (1928), мај 2018, аутор Ведрана Адамовић. Према сјећању Владимира Грубљешића (1928), претпоставља се да је та локација била изнад саме раскрснице код Јеврејског гробља. „Ту није било уопште насеље, само ливаде и посијани кукурузи. Ту је био један шанац, јендек од аеродрома према сточној пијаци, то је сада 'Аутотранспорт'“. И преко тог јарка је била брина и кукурузи посађени... То раскршће, па када се прође одмах лијево, ту је била зараван, пољана, а иза брежуљкасти дио, погодан њима за стрељање, а иза тога су били кукурузи. Насеље је било тек тамо код Дубичке цесте“.

⁸³ АБиХ, ЗКУЗБиХ, инв. бр. 7273/1. Записник о саслушању Хазима Шабића из Санског Моста састављен дана, 31. августа 1945. у Сарајеву код Земаљске комисије за утврђивање ратних злочинаца за БиХ; АБиХ, ЗКУЗБиХ, Изјава Хазима Шабића из Санског Моста, дана, 31. августа 1945. у Сарајеву, инв. бр. 7273/2. Усташа Гојко Гргић звани „Кљако“ - „Именовани је био средњег раста, десна му је нога краћа од лијеве па је стога храмао, те га нису звали правим именом, већ су га називали Кљако. Именовани је родом из Љубушког. Приликом убиства којег је Кљако вршио било је са њим још око 50-80 усташа... Пошто је именовани завршио са својим усташама са крвопролићем у Приједору исти је дошао у Сански Мост“; Branko J. Vokan, *Srez Sanski Most u NOV-i (1941-1945)*, Sanski Most, 1980, 100. „Међутим, са задатком да масовно хапси и убија Србе, у Сански Мост је стигла 4. усташка јуришна сатнија (чета, прим В. А.), с којом се сусрећемо под називом 'хрватска XIII сатнија', 'загребачка сатнија' и 'целатска сатнија'... највјероватније је стигла ноћу између 1. и 2. августа... сатник је био Маковец (Ивица ?), а водници Филип Радош и Тојко Кљако. Официри су били усташки емигранти који су са Павелићем дошли из Италије...“

⁸⁴ АБиХ, ЗКУЗБиХ, инв. бр. 7273/2.

6. Бајић М. Обрад, 1901. године, Чиркин Поље;
7. Бабић С. Никола, 1910. године, Орловача;
8. Бабић Л. Лазо, 1928. године, Миска Глава;
9. Бабић Ћ. Милош, 1908. године, Миска Глава;
10. Бабић Ћ. Живко, 1912. године, Миска Глава;
11. Бабић С. Марко, 1905. године, Паланчиште;
12. Бановић Бранко, Приједор;
13. Бановић С. Симо, 1873. године, Мало Паланчиште;
14. Бановић Миле, 1885. године, Приједор;
15. Бановић Ћ. Митар, 1907. године, Паланчиште;
16. Башић С. Перо, 1898. године, Горњи Гаревци;
17. Башкот В. Бранко, 1908. године, Брезичани;
18. Белић Р. Душан, 1901. године, Паланчиште;
19. Беслаћ Ћ. Микан, 1898. године, Драгоћиња;
20. Билбија Ј. Милутин, 1926. године, Приједор;
21. Богдановић Ћ. Недељко, 1912. године, Јелићка;
22. Борић М. Никола, 1908. године, Горњи Гаревци;
23. Борић И. Милан, 1912. године, Горњи Гаревци;
24. Борић Н. Ћуро, 1901. године, Горњи Гаревци;
25. Боројевић П. Перо, 1895. године, Југовци;
26. Божић Симо;
27. Брдар Ј. Миле, 1884. године, Приједор;
28. Бурсаћ М. Симо, 1903. године, Дрвар;
29. Бурсаћ М. Ћуро, 1905. године, Дрвар;
30. Црнић М. Бранко, 1926. године, Приједор;
31. Црногорац С. Душан, 1904. године, Приједор;
32. Црногорац М. Душан, 1923. године, Приједор;
33. Чађо М. Здравко, 1914. године, Приједор;
34. Чанак Ј. Милош, 1886. године, Приједор;

⁸⁵ Марина Љубичић, н. д., 91. „Овом приликом убијени су: из Великог Паланчишта: Марко С. Бабић, 1905. год., Митар Ћ. Бановић, 1907. год., Душан Р. Белић, 1901. год., Мићо С. Крагуљ, 1880. год., Ћуро С. Крагуљ, 1916. год., Михајло Крагуљ, Владо Р. Милосављевић, 1922. год., Миле Мудринић, Коста Мудринић, Душан Т. Радоњић, 1917. год., Драгоја М. Радошевић, Драгоја Ритан, Мићо С. Симатовић, 1913. год., Михајло Симатовић, Миле Л. Сукоњица, 1900. год., Јован П. Сукоњица, 1905. год., Остоја Т. Вокић, 1907. год., Михајло М. Вокић, 1915. год., Глишо М. Вокић, 1895. год., Душан Вокић, Михајло Вујичић, 1910. год., Перо С. Вујичић, 1902. год., Лазо С. Вујичић, 1910. год., Раде Д. Жакула, 1910. год. Из Малог Паланчишта и Јеловца: Симо С. Бановић, 1873. год., Драго Петрић, 1905. год.

35. Чанак Ж. Драго, 1920. године, Приједор;
36. Чанак Ж. Милорад, 1921. године, Приједор;
37. Челар Милан;
38. Дамјановић Ј. Раде, 1897. године, Приједор;
39. Дамјановић М. Дамјан, 1910. године, Приједор;
40. Дабић П. Милан, 1906. године, Нишевићи;
41. Деспот Ј. Симо, 1918. године, Приједор;
42. Деспот Љ. Нико, 1922. године, Приједор;
43. Димић В. Остоја 1875. године, Приједор;
44. Диовић Г. Митар, 1917. године, Приједор;

⁸⁶ АЈ, 110, 815, 74. Срби са овог подручја убијани су на Беретиној бари у близини једног потока. Ова локација позната је још као Беретин гај, Беретин јарак и поток крај Рудника или на локацији „више рудника Љубије“ (АРСБЛ, 544, 9, 112. Ко: 104/45. ОС БЛ Кривични предмет против Мехе Авдагића (42 године, из Љубије Ислам, земљорадник, вјере исламске) Образложење (9) „Зато што је 1941. као цивил учествовао у хватању православног људи са сикиром јер није имао пушке те их гонио који су поубијани... Послије када су православног 13 поубијани у неком Беретином јарку исти је са још неколико крвника отишао да закопава поубијане православце којом приликом је скидао са истих одјела и ципеле“; исто. Записник о вијећању „што је приликом покопавања убијених Кондић Пере, Душана Грбића и Ристе Средића на мјесту зв. Поток крај Рудника Љубија“; исто „да се оптужени Авдагић Мехо осуди на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од двадесет година и губитак политичких и појединих грађанских права изузев родитељских у трајању од десет година по издржаној казни“). Најчешће се та друга локација у изјавама свједока спомиње непрецизно као „према руднику“, „на руднику“ или „више рудника Љубије“, а у једном свједочењу и као локација „Виторог више Љубије“. Нејасно је да ли се ради о једном или више мјеста за ликвидације на споменутој локацији. Код старе болнице (Здравствене станице) у Љубији према подацима са спомен-плоче (посвећене ЖФТ од 1. августа 1941. подигнута од МОСБ НОР Љубија, 27. 7. 1951) која се ту налазила, поубијано је 1. августа 1941. године „57 мјештана од стране усташа и Нијемаца“. Колико је познато, Нијемаца тада није било у Љубији, тако да овај натпис није био у потпуности тачан. Данас на наведеној локацији нема спомен-плоче. То су познате локације на којима се вршио покољ и убијање Срба на подручју Љубије. Убијени Срби из Љубије сахрањени су на православном гробљу у Даљевића гају (заселак Видрењак), Љескарама и другим сеоским православним гробљима (прим. В. А.).

⁸⁷ Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, knjiga prva, Beograd, 1988, 703-704.

⁸⁸ Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, n. d., 189-194.

45. Добријевић Ћ. Лазо, 1906. године, Ђела;
46. Дотлић В. Стево, 1897. године, Марићка;
47. Ћурић П. Душан, 1928. године, Приједор;
48. Ћурић С. Тривун, 1897. године, Југовци;
49. Џанић Лазо, 1890. године, Приједор;
50. Џикић Мирко, 1890. године, Приједор;
51. Гагић С. Душан, 1916. године, Доњи Гаревци;
52. Гњатовић Ј. Милан, 1915. године, Приједор;
53. Гњатовић Бранко, 1895. године, Приједор;
54. Гњатовић И. Лазо, 1922. године, Орловци;
55. Гњатовић Н. Ћоко, 1923. године, Орловци;
56. Гњатовић Недељко, Миљаковци;
57. Гојановић Ј. Давид, 1919. године, Маркатор;
58. Гојић С. Стојан, 1910. године, Волар;
59. Гојић И. Алекса, 1892. године, Волар;
60. Гороња Васо, 1897. године, Приједор;
61. Грабовановић Ј. Душан, 1893. године, Приједор;
62. Гранатић Ј. Раде, 1918. године, Јелићка;
63. Граховац Гојко, 1920. године, Волар;
64. Грубљешкић Д. Гојко, 1910. године, Добрљин;
65. Хрњак С. Мирко, 1920. године, Приједор;
66. Инђић Ћ. Михајло, 1911. године, Доњи Орловци;
67. Јарић М. Михајло, 1923. године, Босанско Грахово;
68. Јањић Стојан, 1890. године, Приједор;
69. Јаворић Нико, 1880. године, Приједор;
70. Јелчић Л. Марко, 1908. године, Цикоте;
71. Јелчић П. Милан, 1907. године, Цикоте;
72. Јелача Б. Љубо, 1889. године, Приједор;
73. Јованић Душан, 1922. године, Приједор;
74. Јованић Ћуро, 1889. године, Приједор;
75. Качавенда Д. Јован, 1893. године, Цикоте;
76. Кантар И. Драго, 1918. године, Приједор;
77. Каран М. Ратко, 1918. године, Приједор;
78. Каран М. Светозар, 1921. године, Приједор;
79. Катана М. Стево, 1922. године, Волар;
80. Катана П. Раде, 1915. године, Миска Глава;
81. Кнежевић Т. Драгоја, 1898. године, Драготиња;
82. Кнежевић П. Михајло, 1916. године, Драготиња;
83. Кос Лазо, 1895. године. Приједор;

84. Котроман Јово, 1880. године, Приједор;
85. Комосар П. Марко, 1906. године, Миска Глава;
86. Ковачевић Душан, 1885. године. Приједор;
87. Ковачевић Перо, 1900. године, Приједор;
88. Ковачевић Милан, 1926. године, Драготиња;
89. Ковачевић Драган, 1925. године, Б. Нови;
90. Коврлија Вукан, Божићи;
91. Крагуљ Ђ. Душан, 1920. године, Орловача;
92. Крагуљ Т. Ђуро, 1898. године, Орловача;
93. Крагуљ О. Раде, 1912. године, Орловача;
94. Крагуљ О. Обрад, 1922. године, Орловача;
95. Крагуљ С. Мићо, 1880. године, Паланчиште;
96. Крагуљ С. Ђуро, 1916. године, Паланчиште;
97. Крагуљ Михајло, Паланчиште;
98. Љубишић И. Милорад, 1900. године, Гомјеница;
99. Љубишић И. Кошта, 1918. године, Гомјеница;
100. Љубичић В. Стево, 1917. године, Чиркин-поље;
101. Мајкић М. Остоја, 1885. године, Приједор;
102. Мајсторовић М. Драган, 1912. године, Марини;
103. Мајсторовић Д. Перо, 1895. године, Марини;
104. Маричић Ј. Лазар, 1924. године, Орловача;
105. Маричић Д. Јово, 1901. године, Орловача;
106. Марчета Ђ. Јово, 1906. године, Дрвар;
107. Марчетић С. Љубомир, 1920. године;
108. Марјановић Р. Дане, 1912. године, Божићи;
109. Марковић С. Обрад, 1903. године, Дрвар;
110. Медић Ј. Ђорђо, 1910. године, Сводна;
111. Медић Ј. Мићо, 1884. године, Приједор;
112. Медић Ђ. Илија, 1898. године, Орловача;
113. Медић Дуда, 1911. године, Драготиња;
114. Милановић П. Вид, 1880. године, Драготиња;
115. Милановић В. Петар, 1907. године, Драготиња;
116. Милановић Б. Никола, 1899. године, Драготиња;
117. Милановић Ј. Лазо, 1901. године, Драготиња;
118. Милановић Марко, Горња Драготиња;
119. Милић Ђуро, 1910. године;
120. Милојица Стојан, Волар;
121. Милосављевић Р. Владо, 1922. године, Паланчиште;
122. Мијатовић Н. Бранко, 1928. године, Нишевићи;

123. Миљатовић С. Васо, 1893. године, Гомјеница;
124. Миодраг Т. Лазар, 1884. године, Доњи Гаревци;
125. Мишаревић П. Младен, 1907. године, Нишевићи;
126. Морача С. Стево, 1895. године, Босански Петровац;
127. Мршић М. Младо, 1914. године, Волар;
128. Мршић Александар, учитељ из Миљаковаца;
129. Мршић А. Стево, Миљаковци;
130. Мудринић Миле, Велико Паланчиште;
131. Мудринић Кошта, Велико Паланчиште;
132. Мудринић Душан, Велико Паланчиште;
133. Муњиза П. Љубоја, 1899. године, Црна Долина;
134. Недимовић Н. Тривун, 1900. године, Доња Драготиња;
135. Нишевић И. Саво, 1898. године, Нишевићи;
136. Нишевић О. Урош, 1912. године, Нишевићи;
137. Обрадовић М. Петар, 1885. године, Приједор;
138. Пауковић Ј. Драгоја, 1897. године, Југовци;
139. Пецаљ О. Столе, 1885. године, Доњи Гаревци;
140. Петрић Драго, 1905. године, Горњи Јеловац;
141. Петровић Р. Душан, 1891. године, Томашица;
142. Плавшић Бранко, Приједор;
143. Поповић Јово, Приједор;
144. Праштало И. Миле, 1891. године, Доња Драготиња;
145. Праштало И. Раде, 1888. године, Доња Драготиња;
146. Пузигаћа Обрад, 1892. године, Дрвар;
147. Пузигаћа О. Лазо, 1927. године, Дрвар;
148. Радетић М. Перо, 1895. године, Приједор;
149. Радетић П. Милован, 1913. године, Приједор;
150. Радић Ј. Стојан, 1920. године, Нишевићи;
151. Радић М. Ђурађ, 1913. године, Волар;
152. Радоњић Т. Душан, 1917. године, Паланчиште;
153. Радосављевић С. Остоја, 1882. године, Приједор;
154. Радошевић М. Драгоја, 1911. године, Паланчиште;
155. Радовић Станко, Приједор;
156. Радуловић С. Симо, 1899. године, Драготиња;
157. Радуловић М. Никола, 1920. године, Зецови;
158. Рађеновић С. Петар, 1887. године, Приједор;
159. Рајлић Н. Бошко, 1911. године, Гомјеница;
160. Рајлић Н. Перо, 1920. године, Гомјеница;
161. Рашић П. Ђуро, 1883. године, Кистање;

162. Рашић Ђ. Душан, 1909. године, Кистање;
163. Рашић Ђ. Стеван, 1911. године, Кистање;
164. Рашић Ђ. Јован, 1914. године, Кистање;
165. Ритан Драгоја, Велико Паланчиште;
166. Рељић Р. Симо, 1901. године, Цикоте;
167. Родић. Миленко, Чиркин Поље;
168. Роквић О. Стево, 1924. године, Приједор;
169. Рончевић Н. Илија, 1894. године, Книн;
170. Сабљић Ђ. Милош, 1885. године Босанско Грахово;
171. Савановић С. Мирко, 1921. године, Брезичани;
172. Савић С. Обрад, 1900. године, Нишевићи;
173. Савић В. Стојкан, 1914. године, Нишевићи;
174. Савић О. Миленко, Приједор;
175. Савић Милан, 1885. године, Орловача;
176. Савић М. Обрен, 1888. године, Невесиње;
177. Сиђак П. Душан, 1918. године, Брезичани;
178. Симатовић С. Мићо, 1913. године, Паланчиште;
179. Симатовић Михајло, Паланчиште;
180. Стакић П. Симо, 1905. године, Дрвар;
181. Стакић О. Триво, 1906. године, Брезичани;
182. Стевић Н. Јован, 1875. године, Горњи Гаревци;
183. Стијепић Ђ. Милан, 1920. године, Приједор;
184. Стојаковић О. Љубо, 1908. године, Приједор;
185. Стојаковић Ђ. Мирко, 1900. године, Драготиња;
186. Стојаковић М. Мићо, 1924. године, Драготиња;
187. Средић Л. Стево, 1922. године, Волар;
188. Сукоњица Л. Миле, 1900. године, Паланчиште;
189. Сукоњица П. Јован, 1909. године, Паланчиште;
190. Шево В. Јован, 1896. године, Цикоте;
191. Шобот М. Перо, 1892. године, Црна Долина;
192. Тимарац С. Славко, 1922. године, Чиркин Поље;
193. Тимарац Н. Урош, 1899. године, Чиркин Поље;
194. Тодоровић Триво, Волар;
195. Топић В. Мирко, Петров Гај;
196. Топић Новак, 1905. године, Приједор;
197. Тубин М. Драгутин, 1909. године, Брезичани;
198. Вокић С. Јован, 1912. године, Миска Глава;
199. Вокић Т. Остоја, 1907. године, Паланчиште;
200. Вокић В. Михајло, 1915. године, Паланчиште;

201. Вокић М. Глиго, 1895. године, Паланчиште;
202. Вокић Душан, Велико Паланчиште;
203. Врачар С. Остоја, 1907. године, Нишевићи;
204. Вученовић С. Стојан, 1899. године, Марићка;
205. Вучићевић О. Михајло, 1910. године, Паланчиште;
206. Вучковић М. Обрад, 1907. године, Буснови;
207. Вујасиновић. Никола, 1889. године, Ивошевци;
208. Вујасиновић. Миле, 1897. године, Приједор;
209. Вујасиновић Н. Никола, 1915. године, Ивошевци;
210. Вујасиновић Ј. Симо, 1870. године, Приједор;
211. Вујчић С. Перо, 1902. године, Паланчиште;
212. Вујчић С. Лазо, 1910. године, Паланчиште;
213. Вукмир Стево, 1900. године, Волар;
214. Вујковић С. Благоја, 1883. године, Петров Гај;
215. Вујковић С. Петар, 1904. године, Петров Гај;
216. Вукојевић Лазар, 1882. године, Приједор;
217. Вукојевић М. Даринка, 1900. године, Брезичани;
218. Вукмановић П. Васо, 1890. године, Дубица;
219. Згоњанин Илија, 1896. године, Драготиња;
220. Згоњанин Ј. Миле, 1890. године, Драготиња;
221. Зрнић С. Александар, 1914. године, Нишевићи;
222. Жакула Д. Раде, 1910. године, Паланчиште;

Закључак: Мјеста (не)заборава

Жељезничари и остали поубијани грађани Приједора у Илинданском покољу сахрањени су на православном гробљу у двије рупе настале од бомби приликом бомбардовања града. Изградњом споменика 1963. године пренесени су посмртни остаци и сједињени на једно заједничко мјесто. Споменик се налази на православном градском гробљу у Приједору.⁸⁹ Помен страдалим жељезничарима и грађанима Приједора даје се 1. августа у 19 часова уочи Илиндана, сваке године на православном градском гробљу. На Уријама, на Јеврејском гробљу, налази се друга масовна гробница убијених Срба у данима Илинданског покоља. На њој је наведено: „Од злочиначке усташке каме 31. јула 1. и 2. августа 1941. године изгубило је живот око 1.500 Срба

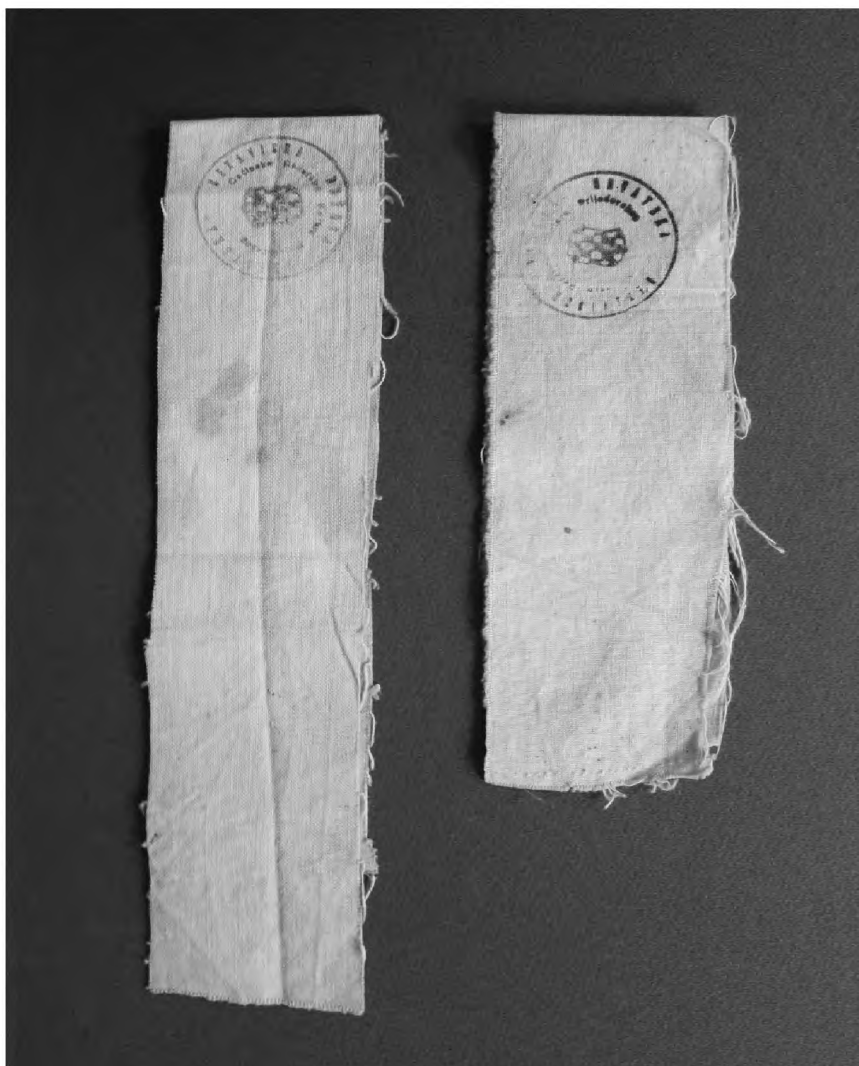
⁸⁹ Споменик је направљен по нацрту архитекте Хидајета Карабашића у колској радионици у Приједору (прим. В. А.).

грађана Приједора и околине. На овом мјесту сахрањене су 833 жртве усташког геноцида“.⁹⁰

*Сакупљање лешева, усташких жртава код Приједора, август 1941.
(Фототека МЖГ, инв. бр. 408)*

⁹⁰ Скромни споменик подигнут је тек 1985. године, четрдесет година након завршетка Другог свјетског рата, од ОО СУБНОР-а Приједор.

Траке за слободно кретање које су носили Хрвати и муслимани у данима Илнданског покоља (Музеј Козаре, инв. бр. 190 и 191)

Литература

- Архив Савеза Комуниста БиХ, *Рад комунистичке партије у БиХ у 1941. година*, том III, књига 1, Историјско одјељење ЦКСК БиХ, Сарајево, 1953.
- Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB (1941-1945)*, Sanski Most, 1980.
- Boško Vaškot, *Opština Prijedor u NOB*, Prijedor, 1989. (необјављено)
- Ведрана Адамовић, *Године страдања 1941/42, НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42, Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју, Приједор*, 2018.
- Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukomanovića i izbor iz građe*, Banja Luka, 2017.
- *Vojna enciklopedija*, књига 2, Београд, 1971.
- Dragoje Lukić, *Zločini okupatora i njegovih saradnika nad decom kozarskog područja 1941-1945. godine*, u *Kozara u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Naučni skup na Kozari 1977, Prijedor, 1980.
- Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor, 1982.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Београд, 1993, том I, књ. 1.
- Izudin Čaušević, *Ustaška vlast i teror na Kozari 1941-1942*, u *Kozara u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, naučni skup na Kozari 1977.
- Joco Marjanović, *Ustanak na Kozari 1941. godine (prilog proučavanju karakteristika i specifičnosti početka narodnooslobodilačke borbe na Kozari)*, u *Kozara u NOB (radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari 1977)* Prijedor, 1980.
- *Kozara у НОР-у*, I, II, Београд, 1971.
- Марина Љубичић, *Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документа и свједочења преживјели*, у Топола – ЈУ СП Доња Градина, год I, св. 1 (2015).
- Marko Davinić *Pravno ustrojstvo i delovanje vojnih i policijskih snaga NDH u „Pravni poredak NDH“*, urednici: Boris Begović, Zoran S. Mirković, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Београд, 2018.

- Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, knjiga prva, Beograd, 1988.
- Milan Vukmanović, *Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju Ustaškog stožera i Povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjoj Luci od aprila do avgusta 1941. godine I-IV, i Ustaški stožer za Bosansku Krajinu, Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka, 2017.
- Milenko Gašić, *Hronologija narodnooslobodilačke borbe na području Kozare 1941-1945*, Prijedor, 1966.
- Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у новом вијеку (1492-1992)*, Београд, 2011.
- Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1978.

Извори

- Амерички холокауст меморијални музеј у Вашингтону, Oral history - онлајн колекција оралне историје
<<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn>>
- Архив Босне и Херцеговине, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.
- Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.
- Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота - фотокопије докумената Војноисторијског института (ВИИ)
Интервјуи у вези са публикацијом „Године страдања 1941/42“
- Архив Републике Српске, Фондови:
 - Окружна комисија за испитивање злочина окупатора и његових помагача Козара
 - Среска комисија за утврђивање ратних злочина у Приједору
 - Краљевска банска управа Врбаске бановине 1939/40.
 - Окружни суд Бања Лука 1945-1949.
 - Велика Жупа Сана и Лука 1941, 1942.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I i II, Beograd, 1937. и 1938.
- Фототека Музеја жртва геноцида Београд.

Vedrana Adamović

The 1941 St. Elijah's Day Massacre in Prijedor

The mass execution of Serbs from July 31 to August 2 of 1941 has been named popularly as the St. Elijah's Day Massacre. It was a part of a wider plan of the mass extinction of the Serbian people throughout the region of Bosanska Krajina. The propaganda of the authorities then called the events a "rebellion". It was a dire warning to the Serbs on what was supposed to come in the future, but also, it was a warning against their uprising in the Kozara mountain near Prijedor. The actual executions of Serbs in the town itself were conducted in the streets, in their homes, in the town park near the lyceum, in the improvised prisons, on the bridge over the Sana river, on the "Žitnica" grain market, the communities of Tukovi and Urije, as well as on other locations. In the suburban and rural areas around town, mass executions were conducted near the township of Kozarac, the villages Trnopolje and around the mining town of Ljubija. The generally established number states that there were around 1.500 Serb civilians executed in the most brutal of ways, which are particularly vivid on the photographs taken during those three days. These crimes were perpetrated not only by the local ustaše, but also by Kvaternik's guards, a police squad from Zagreb, local gendarmes, and local fire-fighters armed by the ustaše along with some civilians, Croats and muslims. The localities which stand as physical testimonies today are the Jewish cemetery in Urije - a mass grave of 833 people - and the city's Orthodox cemetery - a mass grave of railway workers and other citizens killed during St. Elijah's Day Massacre.